

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα συλλάβουν οἱ δημοκρατίες, προπάντων οἱ μεγάλες, τὰ δεδομένα αὐτὰ σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση, δηλαδὴ τὸ νόημα καὶ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ αἰῶνα μας, δὲ θὰ μπορέσουν ν' ἀνταποκριθοῦν πρακτικὰ στὴν ἐπιταγὴ αὐτὴ ὅσο ὑπάρχει καὶ δὲν αἶρεται ἀπόλυτα τὸ χάσμα ποὺ προκάλεσε στὸν κόσμον ὁ ἐρυθρὸς ὀλοκληρωτισμὸς. Τὸ χρέος τῶν δημοκρατιῶν εἶναι νὰ ὀργανώσουν τὸν ἐνιαῖο κόσμον, δηλαδὴ τὸν κόσμον ποὺ ἔγινε τόσο στενὸς καὶ τόσο πυκνὸς ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιζῆσει παρὰ μόνο σὰ μιὰ ἐνιαῖα μονάδα ἱστορικῆς μοίρας. Τὴν ἐνότητα, ὅμως, τοῦ κόσμου (τὴν ὀργανικὴ ἐνότητα μέσα σὲ μιὰ πλούσια δημοκρατικὴ ποικιλία λαῶν καὶ ἀτομικῶν βίων) τὴν ἀναστέλλει ὁ κομμουνισμὸς μὲ τὸ φοβερὸ χάσμα ποὺ προκάλεσε ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, καθὼς καὶ μέσ' στὶς ἴδιες τὶς δημοκρατικὲς κοινωνίες. Αὐτὸ τὸ δεύτερο, ὅσο κι' ἂν εἶναι συνυφασμένο μὲ φαινομενικὰ αὐτοτελεῖς κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς συσπάσεις τῶν δημοκρατικῶν κοινωνιῶν, εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ θὰ λείπει αὐτόματα, ὅταν λείπει τὸ χάσμα ἐπάνω στὴ γεωγραφικὴ ἐπιφάνεια τῆς γῆς, δηλαδὴ ὅταν λείψουν τὰ ὀλοκληρωτικὰ κομμουνιστικὰ συστήματα τῆς Κομινφόρμ. Στὸν αἰῶνα μας δὲν εἶναι ἱστορικὰ κρίσιμα παρὰ μόνο τὰ κινήματα ἐκεῖνα, ποὺ βασίζονται ἐπάνω σὲ μιὰ μεγάλη καὶ ἰσχυρὴ μητρόπολη παγκόσμιας ἀντινοβολίας. Ὁ φασισμὸς ἔπαψε νά'ναι κρίσιμος ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔλειψαν τὰ κράτη τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι. Τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ μὲ τὸν κομμουνισμὸ, ὅταν λείπει τὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος τῆς Μόσχας. Πῶς, ὅμως, θὰ λείπει;

8.— Τὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος τῆς Μόσχας μπορεῖ, βέβαια, νὰ λείπει, ὅπως ἔλειψε καὶ τὸ κράτος τοῦ Χίτλερ. Ὁ πόλεμος δὲ μπορεῖ ποτὲ ν' ἀποκλεισθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἐνδεχόμενα. Ποτὲ ὅμως δὲν μπορεῖ (δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα) ἡ δημοκρατία νὰ τὸν θεωρεῖ ἀπὸ πρὶν ὡς τὴ μοναδικὴ διέξοδο γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀλήθειας. Κι' ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ δημοκρατία στὴν ἐπιδίωξη τοῦ πολέμου ὡς τοῦ μοναδικοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ στὴ σωτηρία τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ πόλεμος — ὅπως συμβαίνει στὶς μέρες μας — ἔχει γίνῃ τὸ πιὸ ἀσύλληπτο σὲ λογικὴ πρόβλεψη τῶν συνεπειῶν τοῦ ἱστορικὸ φαινόμενο. Ἴσως καὶ πρὶν ἀπὸ ἄλλους πολέμους, συγκεκριμένα πρὶν ἀπὸ τοὺς δυὸ παγκόσμιους, νὰ μὴν εἶχε προβλεφθεῖ ἡ ἔκταση καὶ ἡ ἔνταση τῶν καταστροφῶν ποὺ ἦταν μοιραῖο νὰ σημειωθοῦν. Σήμερα,

ὅμως, συμβαίνει κάτι πολύ κρισιμώτερο. Σήμερα είναι αδύνατο νὰ προβλεφθεῖ ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῶν καταστροφῶν, πού ἕνας νέος παγκόσμιος πόλεμος, μπορεῖ νὰ προκαλέσει. Μαζί με τίς μεγάλες ἀνατρεπτικές δυνάμεις πού ἐξαπολύθηκαν στήν ἠθική ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ αἰώνας μας παράδωσε στὰ χέρια μας καὶ τὸ κλειδί πού μπορεῖ νὰ ἐξαπολύσει τίς πιὸ ἀνατρεπτικές δυνάμεις στήν ἴδια τὴ φυσικὴ σύσταση τῆς γῆς καὶ τῆς ζωῆς μας. Ἡ Χιροσίμα καὶ τὸ Ναγκασάκι, πού τὰ ὀνόματά τους ἔχουν ἐγγραφεῖ στὸν καθυστερημένο ἐπίλογο τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, εἶναι ἕνα ἀπλό προοίμιο μιᾶς ἄγνωστης στήν ἴδια τὴν οὐσία τῆς αὐριανῆς καταστροφῆς.

Ἐθίξαμε ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο τὸ μεγάλο αὐτὸ πρόβλημα. Εἶδαμε ὅτι γύρω στὰ 1900 νεαροὶ ἐπιστήμονες, γεμάτοι αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον καὶ με τίς πιὸ εἰρηνικὲς διαθέσεις στήν ψυχὴ τους, ἄγγισαν με τρόπο ἀποτελεσματικὸ τὸ μυστικὸ τοῦ ἀτόμου. Τ' ὄνομα τοῦ Αὐστραλοῦ Ἔρνεστ Ράδερφορντ εἶναι στὸ κέντρο ὄλων αὐτῶν τῶν νέων πού οἱ σοφοὶ καὶ ἠλικιωμένοι ἐπιστήμονες, πιστοὶ στὸν Νεύτωνα, στὸν Λαπλάς καὶ στὸν Λαβουαζιέ, ἦταν αδύνατο νὰ τοὺς παρακολουθήσουν. Οἱ νεαροὶ τῶν εἰκοσιπέντε καὶ τριάντα ἐτῶν ἔφτασαν στὸ σημεῖο ν' ἀποδείξουν πειραματικὰ — με ἀντικείμενο τῶν πειραμάτων τους τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο πού ὁ Λαβουαζιέ εἶχε κηρύξει ἀκατάλυτο καὶ αἰώνιο, καὶ πού ὁ Ράδερφορντ τὸ εἶδε σὰν ἕνα ὀλόκληρο ἠλιακὸ σύστημα με ἥλιο τὸν κεντρικὸ πυρήνα του καὶ πλανῆτες τὰ ἠλεκτρόνια — ὅτι τὰ ἀξιώματα τῆς κλασικῆς φυσικῆς καὶ χημείας εἶναι ἐσφαλμένα, ὅτι στὸν κόσμον χάνεται ἀδιάκοπα καὶ ἐνέργεια καὶ ὕλη, ὅτι αὐτὰ τὰ δυὸ — ἐνέργεια καὶ ὕλη — δὲν εἶναι δυὸ χωριστὰ πράγματα, ὅτι στὸ βάθος ἡ ὕλη δὲν ὑπάρχει μονάχα ὡς ὕλη καὶ ὅτι τὰ πάντα εἶναι συνάρτηση τῆς ἐνέργειας, ὅτι μάλιστα πολλὰ πού γίνονται ἀδιάκοπα στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, π. χ. οἱ διασπάσεις ἀτόμων, γίνονται χωρὶς καμιάν αἰτία, γίνονται πέρ' ἀπὸ τὸ νόμον τῆς αἰτιότητος, τυχαῖα κ' ἐπεισοδικά.

Ὡστόσο, κ' αὐτὴ ἡ διερεύνηση τοῦ ἀτόμου, πού στὴ βάση τῆς χημείας ἢ σωστότερα τῆς φυσικῆς ἔθεσε πιά τὴν «πυρηνικὴν» χημείαν ἢ φυσικὴν, δὲ θὰ μπορούσε νὰ προχωρήσει καὶ θὰ εἶχε σκοντάψει σ' ἕνα ἀδιέξοδο, ἂν στὰ 1905 ὁ Ἀλβέρτος Αἰνσταϊν, εἰκοσιῆξ μονάχα ἐτῶν, ἀδιαφορώντας ἀκόμα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἠλεκτροχημείας καὶ γιὰ τὰ πειράματα τῶν ἐρευνητῶν

του ατόμου, δὲ δημοσίευε, ἐμπνευσμένος ἀπὸ μιᾶ καθαρά μαθηματικὴ βούληση, τὸ πρῶτο του συγκλονιστικὸ δοκίμιο «γιατὴ τὴν ἠλεκτροδυναμικὴ τῶν σωμάτων ποὺ βρίσκονται σὲ κίνηση». Στὴ μεγάλη του ἀνακάλυψη — τὴ μεγαλύτερη ποὺ ἔχει γίνεи στὴν ἱστορία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν — ὁδηγήθηκε ὁ "Αἰνσταϊν, ζητώντας νὰ ἄρει τὴν ἀντινομία ποὺ εἶχε προκύψει ἀνάμεσα στὶς διαπιστώσεις ποὺ εἶχαν κάνει σχετικὰ μὲ τὸν αἰθέρα, ἀπὸ τὴ μιᾶ μεριὰ ὁ Μπράντλεϋ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Μάϊκελσον καὶ ὁ Μόρλεϋ. Ἀνάλογες ἀντινομίες εἶχαν διαπιστώσει, μὴ ξέροντας πῶς νὰ τὶς ἐξηγήσουν, καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ ατόμου στὰ φαινόμενα τῆς δικῆς τους « πυρηνικῆς » ἀστρονομίας. Μὲ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητος ποὺ ἀνάτρεψε τὰ ἀξιώματα καὶ τὶς προτάσεις τῆς κλασικῆς μηχανικῆς τοῦ σύμπαντος (καὶ τῆς γεωμετρίας τοῦ Εὐκλείδῃ) αἴρονται ὅλες οἱ ἀντινομίες καὶ στὸ οὐράνιο ἄπειρο καὶ στὸ πυρηνικὸ ἄπειρο. Τὸ τελευταῖο δὲν τὸ γνώριζε ὁ "Αἰνσταϊν στὰ 1905. Ὁ "Αἰνσταϊν, ἓνας ἀδιόριστος τότε φυσικομαθηματικὸς, ἀνακάλυψε (αὐτὸ εἶναι τὸ χτυπητὸ καὶ νοητὸ σὲ ὅλους δραματικὸ συμπέρασμα τῶν συλλογισμῶν του) ὅτι, ὅπως μὲ τὴν ταχύτητα αὐξάνει ἡ ἀντίσταση, ἔτσι μὲ τὴν ταχύτητα αὐξάνει ἡ « κινητικὴ ἐνέργεια » καὶ μαζί της ἡ ἴδια ἡ μάζα (δηλαδὴ καὶ ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ μορφή τῶν σωμάτων). Μ' ἄλλα λόγια, τὰ σώματα εἶναι ἀπλὴ συνάρτηση τῆς ἐνέργειας. "Αρα καὶ ὁ χῶρος εἶναι ἀπλὴ συνάρτηση τοῦ χρόνου. Ὁ μικρὸς καὶ ἀπλούστατος τύπος τοῦ "Αἰνσταϊν, ποὺ δείχνει τὴ σχέση τῆς ἐνέργειας πρὸς τὴ μάζα καὶ πρὸς τὴν ταχύτητα τῶν ἠλιακῶν ἀκτίνων ($E = mc^2$), περιέχει τὸ μυστικὸ τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τῶν φαινομένων, περιέχει μάλιστα καὶ τὸ μυστικὸ τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Ἡ ὕλη καὶ ἡ ἐνέργεια ὡς δύο μετατρέψιμες ὀντότητες, ποὺ ἡ μιᾶ μπορεῖ νὰ μεταμορφωθεῖ στὴν ἄλλη, ἦταν μιᾶ ἀποκάλυψη ποὺ ἔγινε ταυτόχρονα στὴν πυρηνικὴ φυσικὴ καὶ στὴ μηχανικὴ τοῦ σύμπαντος. Ὁ "Αἰνσταϊν βρῆκε τὸ κλειδὶ τοῦ χειρισμοῦ τῶν μεταμορφώσεων αὐτῶν ἀνάμεσα σὲ ὕλη καὶ σ' ἐνέργεια. Τὸ δοκίμιο τοῦ 1905 ποὺ περιέχει τὴν « εἰδικὴ » θεωρία τῆς σχετικότητος καὶ ποὺ συμπληρώθηκε ἀργότερα μὲ τὴ « γενικὴ » θεωρία τῆς σχετικότητος, σημειώνει τὴν πιὸ μεγάλη ἐπανάσταση ποὺ ἔγινε στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη.

Ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς Λανζεβέν, ἐφαρμόζοντας τὴ θεωρία τοῦ "Αἰνσταϊν στὴν πυρηνικὴ φυσικὴ, δὲν ἔλυσε μόνον τὶς ἀντι-

νομίες που είχαν διαπιστωθεί ως τότε στη σφαίρα του ατόμου, αλλά πρόσφερε και στη θεωρία της σχετικότητας, συγκεκριμένα μάλιστα στο βασικό της μαθηματικό τύπο, μιάν άμεση πειραματική επαλήθευση. Από τη στιγμή εκείνη άνοιξε ο δρόμος για την οριστική κατάκτηση του ατόμου από τον άνθρωπο. Το μεγαλύτερο γεγονός, ύστερ' από την ανακάλυψη του "Αϊνσταϊν και την εφαρμογή της θεωρίας του στη σφαίρα του ατόμου, ήταν η μεταμόρφωση του αζώτου σε όξυγόνο που έγινε από τον "Ερνεστ Ράδερφορντ, τον μεγάλο αυτόν ερευνητή που εμφανίστηκε στη σκηνή στα τέλη του 10' αιώνα κ' έμεινε στο άμεσο προσκήνιο της ζωής και της επιστήμης ως τα 1937. Σε συνδυασμό με το γεγονός αυτό διαπιστώθηκε και η ύπαρξη βασικών πυρήνων υδρογόνου που συνιστούν ολόκληρη τη φύση και θεμελιώνουν την ενότητά της. Οι βασικοί αυτοί πυρήνες υδρογόνου που ονομάστηκαν « πρωτόνια » βρίσκονται συνυφασμένοι με τον πυρήνα όποιουδήποτε στοιχείου. Και προχώρησε ή έρευνα της αρχιτεκτονικής του ατόμου ως το σημείο ώστε γύρω στα 1930 να προστεθούν στην εικόνα του ατόμου και τα « νετρόνια » (« ούδετερόνια ») που είναι ούδετερα (δηλαδή λυτρωμένα από κάθε φορτίο ηλεκτρισμού) και που συνιστούν, έχοντας πάντοτε το ίδιο βάρος με τα συνυφασμένα μαζί τους πρωτόνια, τους φορείς μιās ιδιότυπης κυματικής ακτινοβολίας. Τα νετρόνια έγιναν τα κύρια πυρομαχικά για το βομβαρδισμό των στοιχείων, και ειδικώτερα για το βομβαρδισμό και τη διάσπαση του ούρανίου. Με τα πειράματα αυτά έγινε για πρώτη φορά, λίγους μήνες πριν από την έναρξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ή αποδέσμευση (σύμφωνα με το βασικό τύπο του "Αϊνσταϊν) μιās σημαντικής πυρηνικής ενέργειας. Ο Δανός Νίλς Μπόρ, καθιερωμένος πια σοφός, ο ίδιος που με τη βοήθεια της θεωρίας του Πλάνκ είχε βγάλει, τριάντα χρόνια πριν, τον "Ερνεστ Ράδερφορντ από ένα σημαντικό αδιέξοδο, διαπιστώνει ότι το ούράνιο, που έχει μεταξύ όλων των χημικών στοιχείων το πιο μεγάλο άτομικό βάρος (ειδικώτερα, μάλιστα, το « ούράνιο - 235 » που αποτελεί, όπως αποκαλύφθηκε τις ίδιες εκείνες μέρες, τον έναν από τους δυο πυρήνες του ούρανίου), είναι το στοιχείο εκείνο που « διασπάται » εύκολώτερα από κάθε άλλο. Στο μεθοδικώτατα γραμμένο, αλλά και πολύ εύκολο σε κατανόηση βιβλίο του « Ιστορία του ατόμου », ο Πιέρ Ρουσσώ περιγράφει ολόκληρη την επίκτη

ἐξέλιξη τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἔφτασαν ὡς τὴν ἀποδέσμευση τῆς ἐνέργειας καὶ ὡς τὴν ἀτομικὴ βόμβα. Ἐδῶ περιοριζόμεστε, βασισμένοι στὸ βιβλίον του, στὴ μεία τῶν πιὸ σημαντικῶν σταθμῶν.

Στὶς 2 Αὐγούστου τοῦ 1939, ὁ Ἀλβέρτος Ἀϊνσταϊν, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χίτλερ στὴ Γερμανία εἶχε καταφύγει στὴν Ἀμερική, ἀπευθύνει μιὰν ἐπιστολὴν στὸ πρόεδρο Ρουζβέλτ ποὺ παραδόθηκε στὰ χέρια τοῦ τελευταίου στὶς 11 Ὀκτωβρίου (ὅταν εἶχε ἀρχίσει πιά ὁ πόλεμος στὴν Εὐρώπη κ' εἶχε πέσει ἡ Πολωνία). Στὴν ἐπιστολὴν του ὁ Ἀϊνσταϊν λέει : « Τὸ φαινόμενο αὐτὸ (δηλαδὴ ἡ διάσπαση τοῦ οὐρανίου) θὰ ὀδηγήσει στὴν κατασκευὴ βομβῶν ποὺ καὶ μόνο μιὰ ἀπ' αὐτές, ἂν μεταφερθεῖ μ' ἓνα πλοῖο καὶ ἐκραγῆ σ' ἓνα λιμάνι, θὰ καταστρέψει καὶ τὸ λιμάνι καὶ ταυτόχρονα ὅλα τὰ γειτονικὰ ἐδάφη ». Ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη (ἢ ἔστω ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1939) ἡ ἐρευνα τοῦ ἀτόμου ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἓνα θεωρητικὸ εἰδύλλιο. Ἀπὸ τὴν ὥρα τούτῃ μπήκε στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς τραγωδίας. Ἀμέτρητα, ὅμως, προβλήματα ἔπρεπε νὰ λυθοῦν γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ ἡ ἀτομικὴ βόμβα. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἡ ἐξεύρεση ἀρκετῆς ποσότητος « οὐρανίου - 235 » ποὺ εἶναι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ πυρῆνες τοῦ οὐρανίου καὶ ποὺ ἡ ἀναλογικὴ του σχέση πρὸς τὸ « οὐράνιο - 238 » εἶναι πολὺ μικρὴ (7 πρὸς 1.000). Ἄλλο πρόβλημα ἦταν ὁ χωρισμὸς τοῦ « οὐρανίου - 235 » ἀπὸ τὰ 993 χιλιοστὰ τοῦ περιττοῦ μετάλλου (δηλαδὴ τοῦ « οὐρανίου - 238 » ποὺ ἀνθίσταται στὴ διάσπαση καὶ ἀφομοιώνει τὸ βλήμα, δηλαδὴ τὸ νετρόνιο). Ἡ παρασκευὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καθαροῦ « οὐρανίου - 235 » θ' ἀπαιτοῦσε, καὶ μὲ τὴν πιὸ νέα μέθοδο ποὺ ἐφευρέθηκε, πολλὰς δεκάδες χρόνια γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἓνος μοναδικοῦ κιλοῦ ! Μήπως ὅμως τὰ ἰσότοπα τοῦ οὐρανίου (καὶ μάλιστα τοῦ « οὐρανίου - 238 » ποὺ σχηματίζονται μὲ τὴν ἀφομοίωση τοῦ νετρονίου) θὰ μπορούσαν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα ; Πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ κατεύθυνση στράφηκε ἡ λύση. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα προβλήματα ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπισθοῦν. Καὶ ἀντιμετωπίσθηκαν στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, μὲ τὴν ἄμεση πιά συμπαράσταση τοῦ κράτους καὶ μὲ τεράστια οἰκονομικὰ μέσα — ἀπὸ ὀλόκληρη λεγεῶνα ἐρευνητῶν ποὺ στὸ κέντρο τους ἦταν ὁ Ἴταλὸς Ἐνρίκο Φέρμι. Ὁ Φέρμι, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιον τῆς Ρώμης ἀπὸ τὰ 1927, εἶν' ἐκεῖνος ποὺ, νεαρὸς ἀκόμα στὰ 1930, εἶχε συλλάβει τὴ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν τὰ νετρόνια

για τὸ βομβαρδισμό τῶν χημικῶν στοιχείων. Ἐγκαταλείποντας ἀργότερα τὴ φασιστικὴ Ἰταλία, ὅταν ἔφτασε κάπως καὶ ὡς ἐκεῖ τὸ κύμα τοῦ ἀντισημιτισμοῦ ποὺ ξέσπασε στὴ Γερμανία, βρῆκε ἄσυλο κ' αὐτὸς, ὅπως τόσοι ἄλλοι (προπάντων Γερμανοί), στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Ὁ Φέρμι εἶχε στὶς 2 Δεκεμβρίου τοῦ 1942 τὸ γενικὸ πρόσταγμα τῆς μεγάλης δοκιμῆς ποὺ ἔγινε στὸ Σικάγο. Ἡ ἡμέρα ἐκείνη ἀποκάλυψε ἔμπρακτα — μέσα σ' ἓνα σύστημα παντοειδῶν προφυλάξεων — τὶς φοβερὲς δυνατότητες ποὺ ἔχει ἡ ἀποδέσμευση τῆς ἐνέργειας τοῦ ἀτόμου. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη οἱ ἀρμόδιοι ἤξεραν πιά θετικὰ ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ κατασκευὴ τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1943 ὁ πρόεδρος Ρουζβελτ πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ μεταφέρει ὁλόκληρη τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργαστηρίων στὴ μεγάλη καὶ φοβερὰ δαπανηρὴ σφαῖρα τῆς βιομηχανικῆς δικαιοδοσίας. Ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις συνεννοήθηκε μὲ τὴ βρετανικὴ, κ' ἔτσι κ' οἱ πιὸ ἐξοχοὶ Βρετανοὶ εἰδικοί κατευθύνθηκαν στὴν Ἀμερική. Κι' αὐτὸς ὁ παλαίμαχος Νίλς Μπόρ μεταφέρθηκε μ' ἓνα πλοιάριο ἀπὸ ἓνα μυστικὸν ὄρμιο τῆς Δανίας γιὰ νὰ προσφέρει τὶς σοφὲς συμβουλές του πέρ' ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικόν. Μιὰ καινούργια πόλη ποὺ ἡ ὑπόστασίς της τηρήθηκε τότε μυστικὴ, ἡ παράδοξις «ἀτομικὴ» πόλη τοῦ Ὁκριντζ, ἰδρύεται στὸ Τέννεση. Μιὰ πόλη - μυστήριον. Ὁ πυρῆνας ἐνὸς νέου κόσμου ἢ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Μιὰ πόλη ποὺ σὲ λίγους μῆνες εἶχε περίπου ὀγδόντα χιλιάδες κατοίκους. Κατοίκους μυστηριώδεις ποὺ οἱ περισσότεροι δὲν ἤξεραν, φυσικά, ποῖο ἦταν τὸ νόημα τῆς ἐργασίας τους. Τὸν Ἀπρίλιο, ὅμως, τοῦ ἴδιου ἔτους 1943 ἄρχισε νὰ ἰδρύεται μιὰ πόλη διαφορετικὴ σὲ μιὰ περιοχὴ σχεδὸν ἀκατοίκητη, ὅπου τὰ τοξικὰ ἀέρια δὲ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν κακόν. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν πολιτεία τῆς Οὐάσινγκτον, στὶς ἀκτὲς τοῦ Εἰρηνικοῦ. Ἡ ὀριστικὴ, ὅμως, παραγωγὴ καὶ δοκιμὴ τῆς ἀτομικῆς βόμβας δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ οὔτε στὴν πόλη τοῦ Χάνφορντ. Γιὰ τὸ τελευταῖον αὐτὸ στάδιον προτιμήθηκε μιὰ περιοχὴ τοῦ Νέου Μεξικοῦ, τὸ Λὸς Ἀλαμος, σὲ σαρανταπέντε χιλιόμετρα ἀπόστασις ἀπὸ τὴ Σάντα - Φέ. Ὁ καθηγητὴς Ροβέρτος Ὁππενχάϊμερ, ποὺ ἦταν μονάχα τριανταοχτὼ χρονῶν καὶ δίδασκε θεωρητικὴ φυσικὴ στὸ πανεπιστήμιον τῆς Καλιφορνίας, ἀνάλαβε τὴν ἡγεσίαν, καὶ στὸ ἐπιτελεῖόν του, τὸ σοφώτερον ἐργαστηριακὸ ἐπιτελεῖον ποὺ ἔχει γνωρίσει ὁ κόσμος, ὑπῆρξεν

σαν και άνδρες όπως ο Νιλς Μπόρ, ο Φέρμι, ο Τσάντουϊκ και ο Ράμπι, τέσσερες κάτοχοι του βραβείου Νόμπελ. Στις 16 'Ιουλίου του 1945 έσκασε η πρώτη δοκιμαστική βόμβα στο 'Αλαμογκόρντο. 'Η νύχτα εκείνη, που ήταν η πιο μεγάλη νύχτα της επιστήμης, φωτίστηκε από έναν « ήλιο » που καμιά ημέρα δεν είχε χαρίσει ως τότε στα μάτια του ανθρώπου. 'Αλλά πριν περάσει ολόκληρο λεπτό της ώρας, οι άνδρες που παρακολούθησαν την πρώτη έκρηξη μιιάς ατομικής βόμβας από μεγάλη απόσταση, σείστηκαν και ανατράπηκαν, ενώ τα τύμπανα της άκοης τους κόντεψαν να διαρραγούν από τον ήχο μυριάδων κεραυνών. Τον ατομικό « ήλιο » τον διαδέχθηκε μιιά τεράστια πολύχρωμη νεφέλη που έφτασε σε δεκατρείς χιλιάδες μέτρα ύψος.

Στις 6 Αύγουστου έπεφτε η ατομική βόμβα επάνω στη Χιροσίμα. Με μιιά μοναδική βόμβα άλλαξε η όψη ενός ολόκληρου τοπίου : 78.150 ήταν οι νεκροί, 13.983 έξαφανίστηκαν, 9.428 ήταν οι βαρεια τραυματισμένοι, 27.957 οι έλαφρά τραυματισμένοι, 60.000 σπίτια (τὸ ένα τρίτο τῶν σπιτιῶν τῆς Χιροσίμα) καταστράφηκαν. 'Ο κόσμος ολόκληρος σείστηκε από τη συγκίνηση, από τὸ ξάφνιασμα, από την έλπίδα και από τὸ φόβο.

9.— 'Η αποδέσμευση της ατομικής ενέργειας είναι τὸ μεγαλύτερο γεγονός που σημειώθηκε στα ὄρια όπου χωρίζονται η ένωνονται η φύση και η ιστορία. Είναι τὸ μεγάλο — τὸ ασύλληπτα μεγάλο — γεγονός που έκανε τὰ ὄρια του ανθρώπινου νου και της ανθρώπινης δραστηριότητας να συμπέσουν με τὰ ὄρια που έχει η ίδια η φύση χαράξει για την ύπαρξη του πλανήτη μας η έστω για την ύπαρξη του ανθρώπινου γένους, της ανθρώπινης ιστορίας, επάνω στη γη.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός μπορεί να οδηγήσει στις πιο θαυμαστές εξελίξεις στην οικονομική και κοινωνική ζωὴ τῶν ανθρώπων, στην ἀπαλλαγὴ του ανθρώπου από τὸ σκληρὸ καθημερινὸ μόχθο, σε μιιά πρόοδο της ιατρικής που να ξεπεράσει κάθε σημερινή προοπτική, σε μιιά καινούργια, πιο εὐτυχισμένη η έστω πολὺ λιγότερο βασανισμένη, ἀνθρωπότητα. Για να οδηγήσει, όμως, η ατομική ενέργεια και η εἰρηνική της αξιοποίηση στα μεγάλα αὐτὰ βήματα της ζωής, πρέπει ν' ἀναστείλουν οι ἀνθρωποι που έγιναν κύριοι του ατομικοῦ μυστικοῦ τὰ βήματα του θανάτου και της καταστροφής που είναι συνυφασμένα μαζί του. Τὰ βήματα αὐτὰ είναι, ὡστόσο, ἀδύνατο ν' ἀνασταλούν, ἂν δὲν

ὀργανωθεί ὀλόκληρος ὁ κόσμος ἐπάνω σὲ μιὰ βάση πολιτικὰ ἐνιαία. Ἔτσι, τὸ αἶτημα τοῦ αἰῶνα μας γιὰ μιὰ τουλάχιστον σχετικὴ ἐνοποίηση τοῦ κόσμου προβάλλει ἐπιτακτικὸ κί' ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀποτροπῆς τῶν φοβερῶν συνεπειῶν πὺ μπορεῖ ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια ὡς μέσο καταστροφῆς νὰ προκαλέσει. Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, πρέπει νὰ φτάσει στὴ θεμελίωση τοῦ κόσμου ἐπάνω σὲ μιὰν ἐνιαία πολιτικὴ ἀρχή. Τὴν ὥρα, ὅμως, πὺ τὸ αἶτημα αὐτὸ προβάλλει συνυφασμένο καὶ μὲ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ πιὸ μεγάλου κινδύνου πὺ ἔχει ἀπειλήσει ποτὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὁ κόσμος ὄχι μόνο δὲν τείνει στὴν ἐνοποίηση, ἀλλὰ ἔχει διαιρεθεῖ μὲ τρόπο τόσο ἀπόλυτο ὅσο ποτέ. Κ' ἔχει διαιρεθεῖ σὲ δυὸ στρατόπεδα πὺ τὸ ἓνα ἔχει ὡς σῆμα τοῦ τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο καὶ τὸ ἄλλο τὴν ὀλοκληρωτικὴ του ἀπορρόφηση ἀπὸ τὸ κράτος μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς ὕλικῆς του εὐτυχίας. Ἄλλὰ καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι θὰ ἦταν ὡς τὰ χθὲς λογικὰ νοητὸ καὶ ἠθικὰ συγγνωστὸ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀπορρόφηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ κράτος, γιὰ νὰ λυτρωθεῖ αὔριο ἢ μεθαύριο ἀπὸ τὴν ὕλική του δυστυχία ἢ ἀνισότητα, πῶς μπορεῖ νὰ σταθεῖ πιά σῆμερα τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα πὺ λέει πῶς ἀποβλέπει στὸν τέτοιο σκοπὸ, ὅταν μὲ τὴν εἰρηνικὴ ἀξιοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας, πὺ τὴν ἀναστέλλει ἀκριβῶς ἡ διαίρεση τοῦ κόσμου σὲ δυὸ στρατόπεδα, θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς ἐπαναστάσεις, χωρὶς κομμουνισμοὺς καὶ ὀλοκληρωτικὰ κράτη, ἡ ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κάθε σκληρὸ καθημερινὸ μόχθο; Ὁ κομμουνισμὸς, πὺ ὡς κοινωνικὸ κίνημα, ὅταν οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς ἐξαπόλυσαν στὰ 1848 τὸ μανιφέστο τους, ἀνταποκρίθηκε σ' ἓνα ὀρισμένο στάδιο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς (τὸ προατομικὸ), ξεπεράστηκε σῆμερα ἀπόλυτα κ' ἔγινε ἓνας τραγικὸς ἀναχρονισμὸς. Καὶ λέμε τὸν ἀναχρονισμὸ αὐτὸν τραγικὸ, γιὰτὶ ἀπλούστατα δὲν ἀναστέλλει μονάχα τὴν πραγματοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ σκοποῦ, πὺ θεωρητικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐμφανίζεται ὅτι ζητάει νὰ ὑπερηγήσει, ἀλλὰ προκαλεῖ μὲ τὴ φοβερῶτερη διαίρεση πὺ γνώρισε ὡς τώρα ὁ κόσμος — σὲ μιὰν ὥρα μάλιστα πὺ ἡ ἱστορία ἀπαιτεῖ γιὰ χίλιους λόγους τὴν ἐνότητα — τὴ σχεδὸν ἀναπότρεπτη ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοθεῖ ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια γιὰ σκοποὺς πολεμικοὺς καὶ καταστρεπτικοὺς. Καὶ ποὶὸς ξερεῖ ὡς πὺ μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ καταστροφή !

Ἡ δημοκρατία βρίσκεται ἔτσι μπροστά σ' ἓνα μεγάλο δίλημμα. Εἶπαμε, βέβαια, ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσει τὸν πόλεμο ὡς τὴ μοναδικὴ διέξοδο γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀλήθειας. Κι' ἀκόμα λιγότερο — ἔτσι προσθέσαμε — ἔχει τὸ δικαίωμα τοῦτο, ὅταν ὁ πόλεμος ὡς « ἀτομικὸς » πόλεμος εἶναι μαιραῖο νὰ συνυφανθεῖ μὲ τὶς πιὸ ἀπρόβλεπτες καταστρεπτικὲς συνέπειες. Ὅταν, ὅμως, οἱ συνέπειες πού προκαλεῖ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἐρυθρὸς ὀλοκληρωτισμὸς φτάνουν ὡς τὸν ἀπόλυτο ἀφανισμὸ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἠθικὴ του ὑπόστασι, ὅταν μάλιστα, πέρα ἀπὸ τὴ συνέπεια αὐτῆ, τὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος — ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση — μπορεῖ ἀπὸ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν ἀτομικὴ βόμβα αἰφνιδιαστικὰ καὶ σὲ μιὰν ἔκτασι πού νὰ κάνει ἀδύνατη τὴν κάθε ἀποτελεσματικὴ ἀντεπίθεσι, τί πρέπει νὰ κάνει ἡ δημοκρατία ; Ὅσο φοβερὸ κι' ἂν εἶναι τὸ δίλημμα, πλησιάζει ἡ ὥρα — ἴσως, μάλιστα, νὰ ἔχει ἤδη φτάσει — πού ἡ δημοκρατία πρέπει νὰ πάρει τὴν ἀπόφασή της. Δὲ διάλεξε τὸν πόλεμο ἀπὸ πρὶν ὡς τὴ μοναδικὴ διέξοδο. Ἄν τὸν διάλεγε ἔτσι, θὰ εἶχαν χρησιμοποιοῦσιν οἱ Ἑνωμένους Πολιτεῖες τὴν ἀτομικὴ βόμβα πρὶν φτάσει κ' ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση στὴν κατασκευὴ της. Τὴν ἠθικὴ δοκιμασίαν τῆς ἀναμονῆς καὶ τῆς ὑπομονῆς τὴν πέρασε ἡ δημοκρατία. Ὅταν ἔρθει ἡ ἡμέρα πού θὰ πεισθεῖ ὅτι « αὔριο » θάναί ἀργά, θὰ ἔχει τὴν ὑποχρέωσι νὰ τολμήσει νὰ πάρει τὴν ἀπόφασή της.

Δυὸ κορμιὰ πού παλεύουν στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, μπορεῖ νὰ πέσουν καὶ τὰ δυό· μπορεῖ ὅμως νὰ πέσει μόνο τὸ ἓνα ἢ μπορεῖ νὰ μὴν πέσει καὶ κανένα. Τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἂν ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι ὁ ἔνοχος ἀνοίξει τὴν τελευταία καὶ θανάσιμα κρίσιμη στιγμὴ τὰ μάτια του. Ἡ ἀνθρωπότητα ὀλόκληρη εὐχεται καὶ προσεύχεται στὸ Θεὸ (θὰ προσευχηθοῦν αὔριο καὶ ὅσοι ἔχασαν τὴν πίστη τους) νὰ συμβεῖ τὸ τελευταῖο. Οἱ δημοκρατίες καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι στὸν κόσμον δὲ θέλουν — καὶ τὸ ξέρει καλὰ τὸ Κρεμλίνο — νὰ ἐξαπολύσουν τὴν καταστροφὴ. Δὲ μισοῦν τὴ Ρωσίαν, γιατί, ἀπλούστατα, δὲ μποροῦν γενικὰ νὰ μισήσουν. Δὲ μισοῦν τοὺς ἀνθρώπους, ὅποιοι καὶ νᾶναι, καὶ ὅσο κακοὶ κι' ἂν εἶναι οἱ ἡγέτες καὶ οἱ θεσμοὶ τους. Οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου, ἀκόμα καὶ ὅσοι γνώριζαν ἄριστα τοὺς κινδύνους τοῦ κομμουνισμοῦ, χάρηκαν μὲ μιὰ βαθειὰ ἠθικὴ ἀλλη-

λεγγύη τῆ νίκῃ τοῦ Στάλινγκραντ, ἐνῶ οἱ ὑπήκοοι — οἱ δούλοι — τοῦ σοβιετικοῦ κράτους δὲν εἶχαν οὔτε τὸ ἠθικὸ δικαίωμα οὔτε τὴν ψυχικὴ δυνατότητα νὰ χαροῦν τὶς νίκες τῶν Βρετανῶν καὶ τῶν Ἀμερικανῶν. Εἶναι φοδερὰ βαθειὰ ἡ γραμμὴ ποὺ χωρίζει τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν κομμουνιστὴ. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος βλέπει καὶ στὸν κομμουνιστὴ τὸν ἄνθρωπο, ἐνῶ ὁ κομμουνιστὴς δὲ νιώθει οὔτε τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἄνθρωπο. Ἡ τελευταία αὐτῆ φράση ἀποκαλύπτει τὴν τεχνικὴ ἀδυναμία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴ δύναμη τῆς δημοκρατίας, καθὼς ἐπίσης τὸ ἠθικὸ χάος τοῦ κομμουνισμοῦ. Ὑπάρχουν ἀμέτρητες περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι (τὴν ὥρα τῆς ἐνοπλῆς πάλης μετὰ τὸν κομμουνισμό, ὅπως ἦταν ἐνοπλῆ ἡ πάλη στὴν Ἑλλάδα) ἔχουν σώσει, ἀπὸ προσωπικὴ συμπόνια καὶ ἐπιείκεια, κομμουνιστὲς. Δὲν ὑπάρχει, ὅμως, οὔτε μιὰ περίπτωση ποὺ ὁ κομμουνιστὴς (χωρὶς νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ « κόμμα » καὶ νὰ πληρώσει ἀκριβὰ τὴν παρέκκλισή του) νάχει σώσει ἕναν ἀντίπαλό του. Πρόθεση, λοιπόν, τῶν δημοκρατιῶν καὶ τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων εἶναι νὰ σώσουν, ἂν αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ, κι' αὐτοὺς τοὺς κομμουνιστὲς, ἀκόμα καὶ τὸν Στάλιν. Μήπως καὶ τοὺς ἐγκληματίες τοῦ τελευταίου πολέμου δέχθηκαν οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι νὰ τοὺς δοῦν κρεμασμένους χωρὶς νὰ αἰσθανθοῦν ἕνα βαθύτατο οἶκτο ἢ καὶ ψυχικὸ συγκλονισμό ; Ὁ ἴδιος ὁ Οὐίνστον Τσώρτσιλ ὕψωσε τὴ φωνή του καὶ εἶπε ὅτι πρέπει νὰ σταματήσουν οἱ δίκες τῶν στραταρχῶν τῆς Γερμανίας. Ἡ φωνὴ του αὐτῆ ἦταν φωνὴ ἀνθρώπινη ποὺ τὴν ξυπνάει μέσα μας καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ τραγικὴ μοῖρα ἐκείνων ποὺ ἔχουν διαπράξει ἀπανθρωπίες.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο αἶσθημα, ποὺ μέσ' στὴν καρδιὰ τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ πνιγεί, ὑπάρχει κ' ἕνας λογικὸς συλλογισμὸς ποὺ κάνει τὶς δημοκρατίες νὰ διστάζουν. Ἄς θυμηθοῦμε πάλι τὰ δυὸ κορμιὰ ποὺ παλεύουν στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ. Εἶπαμε ὅτι ἀνάμεσα στὶς τρεῖς πιθανὲς ἐκβάσεις ποὺ μπορεῖ νάχει μιὰ τέτοια πάλη, εἶναι νὰ γκρεμιστοῦν καὶ τὰ δυὸ κορμιὰ στὴν ἄβυσσο. Καὶ δὲν ἀποκλείεται καμιά ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐκβάσεις· δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, κι' αὐτὴ. Τί θάναί, ὅμως, ὁ κόσμος ὕστερ' ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐκβασή ; Ἀκόμα καὶ ἄσχετ' ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ μπορεῖ νάχει γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος ἡ χρησιμοποίησις ἀτομικῶν βομβῶν κι' ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς σὲ ἕκτασι μεγάλη, τὸ γκρέμισμα στὴν ἄβυσσο καὶ τῶν

δυὸ κορμιῶν — καὶ τῶν δυὸ κόσμων — εἶν' ἐνδεχόμενον νὰ προκύψει στὴν περίπτωση ἑνὸς παρατεταμένου πολέμου καὶ μόνο σὲ ἠθικὴ σημασία. Μήπως καὶ τὸ γκρέμισμα ὄλων μας ὡς ἓνα ἠθικὸ γκρέμισμα δὲ θάναί κατὰ τὰ ἀσύλληπτα φοβερό ;

Ἰστούσο, οἱ δημοκρατίες μποροῦν νὰ διστάζουν μόνον ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Ὡς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο πού, ὅταν τὸ ὑπερβεῖ ἡ ἱστορία, ἀποκλείεται πιά, μὲ βία τὴν παραβολὴ τῶν δυὸ κορμιῶν στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, ἡ σωτηρία τουλάχιστον τοῦ ἑνός, δηλαδὴ ἐκείνου πού συμβολίζει κ' ἐνσαρκώνει τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο. Ἄν οἱ δισταγμοὶ φέρνουν τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο στὸ σημεῖο, ὥστε ν' ἀποκλείεται ὅπωςδὴποτε νὰ σωθεῖ τουλάχιστον αὐτός, τότε οἱ δημοκρατίες ἔχουν ὑποχρέωση νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς δισταγμοὺς πρὶν φτάσει ἡ ἱστορία στὸ σημεῖο τοῦτο. Ἡ εὐθύνη ἐκείνων πού ἔχουν ταχθεῖ σήμερα ἀπὸ τὴν ἱστορία νὰ διαχειρισθοῦν τὴ ζωὴ τῶν μεγάλων δημοκρατιῶν, προπάντων τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, εἶναι τεράστια. Δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν εὐθύνη κανενὸς ἀνθρώπου σὲ καμιάν ἄλλη ἐποχὴ.